

**TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA TEKRARLAYAN ÇATIŞMALAR:
TÜRKİYE-YUNANİSTAN VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN
İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME***

Ayşe KÜÇÜK
Fuat AKSU*****

ÖZET

Çatışma en basit tanımıyla iki ya da daha fazla tarafın karşılıklı olarak düşmanca ilişkilere girmesi olarak tanımlanır. Dolayısıyla çatışma, yaygın kanaatin aksine zorunlu olarak askeri anlamda bir güç kullanımı ya da savaştan ziyade uzun ve ciddi bir anlaşmazlığın varlığına işaret eder. Uluslararası sistemdeki otonom aktörler arasında da uyuşmazlıkların tırmanarak çatışmaya dönüşmesi mümkündür. Bu tür çatışmaların bir kısmı zaman içerisinde sona ererken bazı çatışmaların zamana yayıldığı ve varlığını sürdürdüğü hatta krizler ürettiği görülür. Türkiye-Yunanistan, Hindistan-Pakistan, Arap-İsrail çatışmalarında olduğu gibi uzun bir zaman dilimini kapsayan, bazı dönemlerde açığa çıkan, duraksayan düşmanca etkileşimler Michael Brecher tarafından “tekrarlayan çatışmalar/protracted conflicts” kavramı ile incelenmektedir. Bu tür çatışmalarda taraflar arasında bir ateşkes durumu oluşsa dahi, çatışma süreç içerisinde sonlanmaz aksine çatışmalar yeniden kendini üretir. Bu nedenle de süreç içerisinde tarafların kimliklerinin temel bir parçasını oluşturur.

Bu çalışmada Türk dış politikasında tekrarlayan çatışmaların hangileri olduğu ile bu çatışmaların neden çözümlenemediği ve tekrarladıkları sorularına odaklanılacaktır. Aslında ulus devlet oluşum sürecinde Osmanlı Devleti'nin toprak kaybına koşut olarak ortaya yeni bağımsız devletlerin çıkışı bir ölçüde kimlikle ilintili uyuşmazlıkları da

* Bu makale TÜBİTAK 1001 Projesi (Proje No.: 112K172) Desteğiyle Hazırlanmıştır.

** Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler ABD Doktora Öğrencisi-İstanbul/Türkiye, aysekucuk88@gmail.com

*** Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi-İstanbul/Türkiye, fuataksu@tfpcrises.org

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda çalışmada iki komşu ülke ile olan ilişkiler *protracted conflict* (tekrarlayan çatışma) kavramı kullanılarak tartışılmaktadır. Türkiye, 19. yüzyıldan bu yana Yunanistan ve Ermenistan ile uzun süren çatışmalar yaşamış ve bu çatışmalar ülkelerin dış politika davranışlarına şekil verirken yine onlardan etkilenmiştir. Bu çatışmaların temelinde ise “kimlik”lerin karşıt biçimde inşa edilmiş olmasının yanı sıra, toprak egemenliği/ülkesel bütünlüğe dair problemler belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, Türkiye, Yunanistan ve Ermenistan'ın çatışan kimlikleri ile egemenliği tartışmalı bölgeler arasındaki doğrudan bağlantı ve/ya ahdî hukukun yeniden tartışılmaya açılmak istenmesi dış politikalarında merkezi bir konumdadır. Bu çalışmada, Türk[ıye]-Yunan[ıstan] ve Türk[ıye]-Ermen[ıstan] ilişkileri üzerinden eleştirel konstrüktivist bir yaklaşım izlenerek Türk dış politikasındaki tekrarlayan çatışmalara ve çatışmanın dinamiklerine ilişkin bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tekrarlayan Çatışma, Türk Dış Politikası, Türk-Yunan, Türk-Ermeni, Kimlik

ABSTRACT

In the simplest definition, conflict is defined as the interaction between two or more parties in a mutually hostile manner. Therefore, conflict, contrary to common opinion, necessarily refers to the existence of a long and serious conflict rather than a military use of force or war. It is possible that disputes between autonomous actors in the international system will escalate and become a conflict. While some of such conflicts end over time, it is seen that some conflicts spread over time and continue to exist and even generate crises. As in Turkey-Greece, India-Pakistan, and Arab-Israeli conflicts, the hostile interactions between the parties which have been exposed in some periods, are examined by Michael Brecher with the concept of “protracted conflicts”. Even if there is a cease-fire situation between the parties in such conflicts, the conflict does not end in the process, but rather it produces itself again. Therefore, it forms a fundamental part of the identity of the parties in the process.

This study will focus on the questions of protracted conflicts in Turkish foreign policy and how possible that conflicts are staying to be unresolved and recurrent. In fact, the emergence of newly independent

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

states in parallel with the Ottoman Empire's losing control of the territories has caused some intrinsic disputes of identity in the process of the nation-state formation. In this context, the study has discussed the relations with two neighboring countries used for the concept of protracted conflict. As it is known, Turkey has witnessed important protracted conflicts with Greece and Armenia since the 19th-century and that conflicts are shaped foreign policy behaviors of the countries and also influenced by them. The basic foundations of these conflicts are the determinative counter-establishment of the identities as well as the problems of territorial integrity of state/state sovereignty. Within this context, Turkey, Greece, and Armenia's opposed identities together with sovereignty by opposed established identities direct connection between the disputed territories and/or contractual law bring in to the discussion in a central position. In this study, evaluates protracted conflicts in Turkish foreign policy and the dynamics of that conflicts within a critical constructivist approach on Turkish-Greek and Turkish-Armenian relations.

Key Words: Protracted Conflict, Turkish Foreign Policy, Turkish-Greek, Turkish-Armenian, Identity

Giriş

Türkiye, 19. yüzyıldan bu yana Yunanistan ve Ermenistan ile önemli ölçüde uzun süren çatışmalara tanıklık etmiş, karşıt kimlik inşaları ve egemenlik sınırları üzerinde bir uzlaşının olmaması bu çatışmalarda temel oluşturmuştur. Türkiye, Yunan[istan] ve Ermeni[stan] arasında kimlik ve egemenlik sınırları konusundaki uyuşmazlık, çatışma ve krizler bütün bu ülkelerin dış politikalarının oluşturulması noktasında doğrudan doğruya etkili olmaktadır. Türkiye'nin hem Yunan[istan] hem de Ermeni[stan]'la ilişkileri derin tarihsel köklere sahip olan tekrarlayan çatışmalardan etkilenmektedir. Dahası, bu sürecin aynısı Yunan[istan] ve Ermeni[stan]'da da işletilmekte olup Türkiye'ye yönelik dış politika tutumları ve davranışları tutumları da aynı şekilde kimlik ve egemenlik sınırları konusundaki çatışmadan hareketle belirlenmektedir. Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan ve Ermenistan'la savaşları; Yunanistan'la azınlıklar, Kıbrıs ve Ege Denizi özelindeki krizler ve Ermenistan'la soykırım iddiaları ve ortak sınıra ilişkin ahdi hukuku tanımama konusu taraflar arasındaki güvensizliği yeniden üretmektedir.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

Yaşanan her yeni uyuşmazlık/kriz/çatışma ise tarafları çözüme yaklaştırmak bir yana ondan giderek daha fazla uzaklaşılmasına sebep olmaktadır. Bu anlamda, taraflar bir yandan kendi kimlikleri açısından güçlü bir “düşman” ve “öteki” imajı oluştururken diğer yandan barışçıl ilişkiler geliştirilmesinin önüne geçmektedir. Bununla birlikte taraflar arasında yaşanan her yeni uyuşmazlık/kriz/çatışma karşıt kimlikleri, algıları ve söylemleri güçlendirmektedir.

Bu çalışmada dünyadaki tekrarlayan çatışmalara ilişkin bilgi verilecek olup; Türk dış politikasında tekrarlayan çatışmalar neler olduğu ile bu çatışmaların çözümlenemez ve tekrarlayan hale gelmesinin “nasıl mümkün olduğu” ve “neden çözüm sağlanamadığı” sorularına eleştirel konstrüktivist bir bakış açısıyla odaklanılacaktır. Bilindiği gibi eleştirel konstrüktivistler çok sayıda ve birbirinden farklı pratikler dışında devletlerin ontolojik bir statüsünün olmadığını savunmaktadır. Bu açıdan devlet, kendi kimliğini tekrar ve tekrar üreten bir sürecin eseridir. Devletin kimliğini üretmek, yeniden üretmek ve kontrol etmek onun istikrarı ve güvenliği açısından hayati öneme sahiptir. Eleştirel konstrüktivist uluslararası ilişkiler çalışmalarında devletin kendini üreten ve yeniden üreten uygulamalarını araştırmak için kimlik/farklılık kavramları esas alınmaktadır. Bu noktada teori, aynı zamanda pratiktir. Teori, baskın yapıları doğallaştırmadan sağduyu dönüşümünü sağlamak amacıyla kuralları ortaya çıkartarak alternatif dünyalarını görüntülemeyi kolaylaştırmaktadır.²³² Bir özne olarak devlet onun adına kimin konuştuğunun, kimin yazdığının ve kimin hareket ettiğinin ifadesidir. Tam da bu nedenle söylem pratiklerinin bütünüdür. Bu noktada eleştirel konstrüktivizmin söylem dışında bir gerçekliğin olmadığını “gerçekliğin yalnızca dille ifade edildiğini” ifade eden post-modern uluslararası ilişkiler teorileri kadar ileri gitmemektedir. Teori, insanların ancak onlara verilen anlamlar üzerinden hareket ettiğini ifade etmektedir. Uyuşmazlıklar/çatışmalar/krizler birtakım sosyal pratiklerin ve temsil pratiklerinin sonucunda ortaya çıkan sosyal inşa süreçleridir. Bu noktada aynı güvenlik gibi, güvensizlik de inşa edilebilir. Hopf’un da belirttiği gibi, “*tehdit*,

²³² Cho Young Chul, “Conventional and Constructivist Approaches to National Security: An Analytical Survey”, the **Korean Journal of International Relations**, (Vol: 49, No:3, 2009): 93.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

mevcut olan gücü sizin nasıl algıladığınızla ilgilidir."²³³ Eleştirel konstrüktivizm baskın yapıların ortaya çıkartılmasını sağlamaya çalışırken alternatif hayat tahayyüllerinin oluşturulmasını mümkün kılmaya çalışmaktadır.²³⁴ Tekrarlayan çatışmalar özelinde, dilden bağımsız bir gerçeklik de vardır ve bu konuda bilgi sahibi olmak mümkündür.

Çatışma, Kriz ve Tekrarlayan Çatışma Kavramları

En basit tanımıyla çatışma, "*iki ya da daha fazla tarafın karşılıklı olarak düşmanca ilişkiler geliştirmesi ile rakiplerini zor durumda bırakmak ve zarar vermek amacıyla zorlayıcı eylemlerde bulunması ya da güç kullanması*" olarak tanımlanır.²³⁵ Aslında çatışma, küresel sistem içerisinde yer alan bütün devletlerde, bütün zamanlarda, bütün güç seviyelerinde, bütün siyasi rejimlerde, bütün ekonomik gelişmişlik düzeylerinde ve bütün coğrafyalarda görülür.²³⁶ Kriz ise karar alıcının dış politika gündemini meşgul edebilecek herhangi bir konuda aniden veya belli bir zaman dilimi içerisinde gelişen, karar alıcının algısında ve/ya gerçekliğinde temel değer ve önceliklerinde bir değişiklik yapmaya zorlayan, karar alıcı bakımından risk, tehlike, tehdit olarak algılanan ve kuvvet kullanma olasılığını arttıran eylemlerdir.²³⁷ Çatışma süreci içerisinde fiziksel ya da sözlü şiddetten, diplomatik, siyasi ve ekonomik boykota, küçük olaylardan, krizlere, ciddi askeri çatışmalara ve topyekûn savaşa kadar pek çok olay yaşanması

²³³ Helin Sarı Ertem, Kimlik ve Güvenlik İlişisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: "Kimliğin Güvenliği" ve "Güvenliğin Kimliği", **Güvenlik Stratejileri**, (Yıl: 8, Sayı: 16, 2012): 185.

²³⁴ Runa Das, "Critical Social Constructivism: "Culturing" Identity, (in)Security, and the State in International Relations Theory", **Indian Journal of Political Science**, (Vol:70, No:4, 2009): 974.

²³⁵ Ted Gurr, **Why Men Rebel**, (Princeton: Princeton University Press, 1970): 19.

²³⁶ Michael Brecher, **The World of Protracted Conflicts**, (Maryland: Lexington Books, 2016): 3.

²³⁷ Fuat Aksu, "Protracted Conflicts and Foreign Policy Crises in Turkish Foreign Policy", **New Concepts and New Conflicts in Global Security Issues**, Eds. R. Kutay Karaca and Fatma Zeynep Özkurt, (İstanbul: İstanbul Gelişim University Press, 2017): 67.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

mümkündür.²³⁸ Savaşlar, krizler, çatışmalar, düşmanca ilişkiler çerçevesinde oluşturulabilir. Sorunların erken çözüme ulaştırılmaması düşmanca ilişkilerin kalıcı bir aşamaya gelmesine sebep olarak kurumsallaşmasını sağlar.²³⁹

Edward Azar'ın ortaya attığı tekrarlayan sosyal çatışma kavramını Michael Brecher uluslararası ilişkilere taşımıştır. Bu açıdan sosyal çatışmaların tekrarlanmasına ilişkin temel literatürden beslenen uyumsuzluk, çatışma, kriz ve savaş literatüründe otonom aktörler arasındaki uzun soluklu ve tekrarlayan niteliğine sahip çatışmaların çözümüne ilişkin olarak araştırmalar yapılmaktadır. Örneğin ICB (The International Crisis Behavior Project) 440 uluslararası krizden 33 tanesini “protracted conflict” olarak isimlendirerek farklı zaman dilimlerinde tekrarladığını belirlemiştir.²⁴⁰ Daniel Bar-Tal ise süregiden bu çatışma ortamından bireylerin nasıl etkilendiğini anlamaya çalışırken bu tür çatışmaları, intractable/inatçı çatışmalar olarak isimlendirmiştir. Bar-Tal'a göre inatçı çatışmalar, toplumun bütün unsurlarını içerisine alan, merkezi ve sıfır toplamlı oyunlardır. Dolayısıyla bu tür bir çatışma içerisinde taraflardan birinin kazanması ya da kazandığının düşünülmesi dahi kabul edilemez olarak görülür. Bar-Tal, çatışmaların arka planını sosyal kimlik ve sembolik değere bağlarken; çatışmanın altında yatan nedenin ya da endişenin kaynağı toprağa, otonomiye, kendi kaderini tayin hakkına, kaynaklara, ekonomik eşitliğe, kültürel özgürlüğe, özgür dini pratiklere ve temel değerlere bağlamıştır.²⁴¹ Ancak her kriz tekrarlayan çatışma olarak isimlendirilemez. Tekrarlayan çatışma egemen devlet arasında, en az on yıl süreli, üç ya da daha fazla krizin yaşandığı, savaş ya da daha hafif şiddet unsurlarını içeren ve/veya taraf olan ülkelerin müttefiklerini ya da patronlarının da dahil olduğu kimliğe ilişkin olaylardır.²⁴² Bu açıdan çatışmanın yalnızca zaman bakımından uzun süreli olması değil; tarafların kimliğinin temel bir parçası olması önemlidir.

²³⁸ Brecher, *International Political...*, 6.

²³⁹ Brecher, *International Political ...*, 13.

²⁴⁰ Brecher, *International Political ...*, 13.

²⁴¹ Daniel Bar-Tal, “Socio Psychological Foundations of Intractable Conflicts”, *American Behavioral Scientist*, (Vol.50, No.11, 2007): 1433.

²⁴² Brecher, *The World of ...*, 4.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

Yapılan araştırmalarda literatüre “protracted conflict” olarak geçen çatışmalar uzun soluklu ve derinlemesine alan araştırmalarının yapılmasını gerektirmiştir. *Protracted* kelimesi, Latince *protrahere* fiilinden gelmekte olup surncemeli, ileriye doğru surklenmiş, uzatılmış, uzun suren, mzmin²⁴³ gibi anlamlara gelmektedir. Edward Azar’ın “tekrarlayan toplumsal çatışma” olarak isimlendirdiği uzun zamana yayılan ve çözüm üzerinde bir uzlaşının olmadığı ve bir anlamda çatışan tarafların kimliklerine içkin olarak ifade ettiği çatışmalar sürekli tekrarlamaya eđilimi²⁴⁴ gösterir. Ancak bu noktada esas olan, benzer alanlarda, benzer konularda ya da aynı sorun üzerindeki çatışmanın sürekli olarak kendisini yeniden üretmesi olduğu için onu *tekrarlayan çatışma* olarak isimlendirmek daha uygun olacaktır.

Çatışma sosyal bilimler literatüründe psikolojiden sosyolojiye siyaset biliminden ve uluslararası ilişkilere kadar pek çok disiplinde farklı açılardan ele alınmaktadır. Ancak bu makale çerçevesinde ele alınan devletlerarası çatışmalardır. Bu noktada çatışma fenomenini “düşman” kavramı üzerinden yaratılan kötü “teki” olarak okuduğumuzda devlet-sistem düzeyinde küresel sistemin resmi olarak bağımsız olan unsurları olan egemen devletlere odaklanılması gerekmektedir. Devletlerarası atışmaları anlamak için kitlesel düzeyde toplumlar ve mikro düzeyde bireyler arası çatışmaların dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü atışma, karşılıklı olarak birbirleriyle ilişki içerisinde olan devletler arasında algı ve tercihleri, davranışları etkileyen bir süreci ifade etmektedir. Bu süreçteki çatışma halinin varlığı, ilişkilerin “görünür” kısmı hakkında bilgi verse de daha derinlerde değerler, çıkarlar, duygular, algılar, davranışlar, ihtiyaçlar, umutlar, korkular, bilgi, inanç, değer ve inanç farklılıkları, hedefler; ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve toplumsal faktörler, karşılanmayan ihtiyaçlar, adaletsizlikler ve eşişsizlikler, ayrımcılık ve baskılar, diyalog eksikliği, g ve statü arayıřları²⁴⁵ gibi pek çok unsur bulunmaktadır. Bu dinamiklerin her birinin öteki ile girilecek herhangi bir ilişkide çatışma

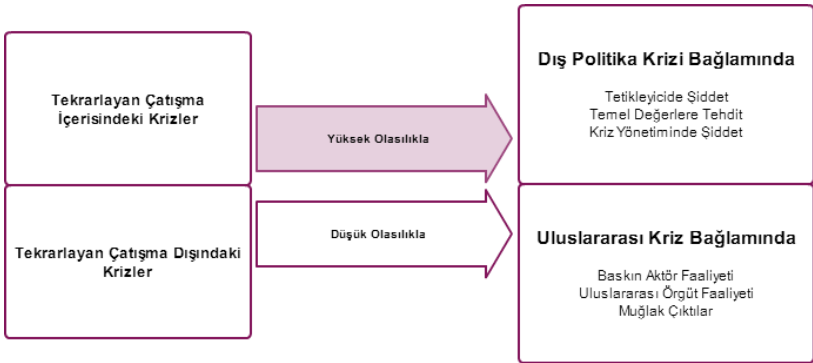
²⁴³ Protra-here için bkz. Sina Kabaaa, **Latince-Türkçe Szlk**, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995): 488.

²⁴⁴ Edward E. Azar, **The Management of Protracted Social Conflict: Theory & Cases**, (Aldershot: Dartmouth Publishing, 1990): 12.

²⁴⁵ Fuat Aksu, **Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi**, (İstanbul: Dış Politika ve Kriz İncelemeleri Yayınları, 2017): 24.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

doğurması beklenen bir durumdur. Ancak çatışmaların çözümlenemez, haliyle tekrarlayan hale gelmesine sebep olan ana etken, çatışmanın söz konusu aktörlerin kimlik ve niyetlerine ilişkin algılarının bir parçası haline gelmiş olmasıdır. Çatışma süreci içerisinde tarafların birbirlerine yönelik düşmanca algıları, söylemleri ve siyasa, birbirini besler şekilde inşa edilmiş ve her iki tarafın da kimliğinin mütemmim cüzü haline gelmiştir. Çatışma, kimliğe içkin hale gelmiş olduğu için taraflar, halklar, karar alıcılar ve devlet adamları tarafından içselleştirilmiştir. Bir öteki devlet ile tekrarlamakta olan çatışmanın bir tarafı olan devlet açısından çatışma; politika oluşturma sürecindeki kaygıları ve istekleri belirler konuma gelmektedir. Bu bağlamda derin tarihsel kökenleri olan düşmanlık algısı ve düşmanca söylemler siyasaı belirleyen ontolojik bir kategori oluşturmaktadır.

Grafik 1: Tekrarlayan Çatışma İçerisindeki Krizler

Kaynak: Aksu, “Protracted Conflicts...”, 71’den alınmıştır.

Michael Brecher’a göre, tekrarlayan çatışmaların derin tarihsel kökleri vardır. Tekrarlayan çatışma içerisinde gerçekleşen krizler, diğer krizlere nazaran daha şiddetli tetikleyicilere sahiptir. Bu nedenle, tekrarlayan çatışmalar içerisinde yaşanan krizlerde temel değerlere yönelik tehdit algısı daha güçlü hissedilir. Kriz yönetiminde şiddete başvurma ihtimali ise daha fazladır. Bu kriz aşamasında tarafların çözümden ziyade daha fazla dış politika zaferinin peşinde olduğu için yapılan müzakereler günü kurtarmanın dışında çözüme katkı sunmaz. Tekrarlayan çatışma içerisindeki krizler diğer krizlere nazaran yüksek tehdit içermektedir. Bu

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

tür krizlerin derin tarihsel köklerinin olması onların diğer krizlere nazaran daha şiddetli tetikleyicilere sahip olmasına neden olur. Çatışmanın/krizin tarafları gerginliği çok hızlı bir biçimde tırmanmasına neden olduğu için tekrarlayan çatışmalar içerisinde yaşanan krizlerde temel değerlere yönelik tehdit algısı daha güçlü hissedilir. Bu durum da kriz yönetiminde şiddete başvurmanın ihtimalinin çok daha artmasına neden olur. Bu kriz aşamasında tarafların çözümden ziyade dış politikada kazanılacak bir zaferin peşinde olduğu için yapılan müzakereler günü kurtarmanın dışında çözüme katkı sunmamaktadır. Çünkü tekrarlayan çatışma içerisindeki krizlerde kriz sadece o anın ve o tetikleyicinin bir parçası değil; bütün bir geçmişin hesaplaşmasıdır. Dolayısıyla tekrarlayan çatışmalarda en önemli zorluk, çatışmanın taraflarının birbirlerini tanımamasının, birbirleriyle konuşmayacak olmalarının, kendilerini müzakere edilmiş bir çözüme bağlamayacaklarının ve müzakere etmeyeceklerinin nedenlerini anlamaktır.²⁴⁶ Tekrarlayan çatışmalar özelinde şiddet üzerinde bir ateşkes döneminin yaşanması da mümkündür. 1923-1955 arasındaki Türk-Yunan ilişkileri örneği bunu yansıtmaktadır. Bu durum bir yandan tarihsel düşmanlıkların belirli bir zaman dilimi için geçerli olsa dahi ortadan kalkmış ancak taraflar arasındaki çatışma 1950'li yıllarda Kıbrıs özelinde tetiklenmiş ve süregiden bir hal almıştır. Türk-Ermeni çatışması da Gümrü (1920) ve Kars (1921) antlaşmaları çerçevesinde bir zemine oturtulmuş, Ermenistan'ın SSCB'ye katılmasıyla birlikte gündemden düşmüştür. 1945 yılında Sovyetlerin Boğazlarda üs ve Doğu Anadolu'da toprak talepleriyle yeniden tartışmaya açılan Türkiye-Ermenistan ilişkileri 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlık ilanı sonrasında tekrar gündeme gelmiştir.

Bu durum tekrarlayan çatışmaların zaman içerisinde çözülemeyen/üzerinde çözüm sağlanamayan niteliğine vurgu yapmaktadır. Çatışma tarafların kimliğine içkin ve hatta kimliğin kurucu unsuru olduğu için çözüm sağlamak bir yana üzerinde müzakere etmek dahi güçtür. Ancak tekrarlayan çatışmalar açısından bir diğer önemli özellik, şiddet unsurunun her zaman zorunlu olmamasıdır. Örneğin Soğuk Savaş dönemi boyunca bütün dünyada etkilerini gösteren ABD-SSCB çatışması hiçbir zaman

²⁴⁶ Bu konuda bkz., Harold H. Saunders, "We Need a Larger Theory of Negotiation: The Importance of Pre-negotiating Phases", **Negotiation Journal**, (Vol. 1, No 3, 1985): 249-262; Yahia H. Zoubir, "Protracted Conflict and Failure to Achieve Prenegotiation in Western Sahara Conflict", **Humbolt Journal of Social Relations**, (Vol:20, No:2, 1994): 2.

doğrudan şiddet kullanımı boyutuna ulaşmamasına rağmen çok büyük bir dönemi şekillendirmiştir.

Tekrarlayan Çatışmaların Özellikleri

Michael Brecher, tekrarlayan çatışmaları tespit ettikten sonra bu çatışmalarda öne çıkan konuları egemenlik sınırları, kimlik, güç rekabeti, ekonomik kaynaklara erişim, ideoloji, siyasi ve ekonomik sistem bağlamında sıralamaktadır.²⁴⁷ Brecher'in yaptığı tasnife göre tekrarlayan çatışmalarda en fazla öne çıkan sorunların “egemenlik sınırları” ile “kimlik” konuları olduğu görülmektedir. Tekrarlayan çatışmalarda bu alanlardan biri ya da birkaçı aynı anda yer alabilmesi mümkündür. Devletlerin egemenlik sınırlarının, kaçınılmaz bir biçimde toprak ile ilişkili olduğu düşünüldüğünde ve egemenliğin sınırlarının ulusal kimliklerin başat simgesi olması nedeniyle tekrarlayan çatışmaların özellikle bu alanlarda ortaya çıkması kaçınılmazdır.²⁴⁸

Toprak özelinde egemenlik sınırları her ne kadar donmuş çerçeveler biçiminde ifade edilmeye çalışılsa da sınırlara ve topraklara yüklenen anlam nedeniyle tekrarlayan çatışmaların bu noktalardan ileri gelmesi kaçınılmazdır. Teritoryal birimlerin sosyo-mekânsal sistemin bir parçası olarak ortaya çıktığı ve toplumsal eylem ve toplumsal bilinçte oluşturulduğu ve tanımlandığı süreç, “toprakların kurumsallaşması” olarak adlandırılabilir. Bu süreç, egemenlik oluşumunun farklı yönlerini içerir. Sınırlar bölgesel, fiziksel ya da sembolik alanlar olarak inşa edilirken aslında dinamik bir süreç işlemektedir. Ancak bu süreç sınırlanan mekânın algısal olarak durağan olduğu fikrini vurgulanırken egemenliğin oluşum süreci sabit gösterilmeye çalışılır. Zira egemenlik alanı sabit ya da sosyal semboller kullanılarak ülkeye ait kılındığı gibi, bireyler ve kurumlar coğrafi alanı kendine ait kılmak için anlatılar üretmektedir.²⁴⁹

²⁴⁷ Brecher, *The World of...*, 132.

²⁴⁸ Haslings Donnan ve Thomas M. Wilson, **Sınırlar: Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları**, Çev: Zeki Yaş, (Ankara: Ütopya Yayınları, 2003): 83.

²⁴⁹ Anssi Paasi, “Territory”, **A Companion to Political Geography**, Edition: 1st, Eds: Agnew John, Mitchell Katharyne, Toal Gerard, (Oxford: Blackwell, 2003): 114.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

EGEMENLİK SINIRLARI	KİMLİK	EGEMENLİK SINIRLARI VE KİMLİK
1. Ekvator-Peru	1. Arap-İsrail	1. Ekvator-Peru
2. Honduras-Nikaragua	2. Kosta Rika-Nikaragua	2. Honduras-Nikaragua
3. Litvanya-Polonya	3. Ekvator-Peru	3. Litvanya-Polonya
4. Etiyopya-Somali	4. Etiyopya-Somali	4. Etiyopya-Somali
5. Kosta Rika-Nikaragua	5. Finlandiya-Rusya	5. Kosta Rika-Nikaragua
6. Hindistan-Pakistan	6. Türk-Yunan	6. Finlandiya-Rusya
7. Finlandiya-Rusya	7. Batı Sahra	7. Arap-İsrail
8. Almanya-Fransa	8. İran-Irak	
9. İtalya-Yugoslavya-Arnautluk	9. Yugoslavya	
10. Polonya-Rusya	10. Chat-Libya	
11. Yugoslavya	11. Gürcistan-Rusya	
12. Irak-Kuveyt	12. Afganistan-Pakistan	
13. Gürcistan-Rusya	13. Arap-İsrail	
14. K. Vietnam-ABD	14. Türk-Yunan	
15. Angola	15. Angola	
16. Chat-Libya		
17. Afganistan-Pakistan		
18. Çin-Japonya		
19. Arap-İsrail		
20. Türk-Yunan		
21. Tayvan Boğazı		

Tablo 1. Egemenlik Sınırları ve Karşıt Kimlikler Bağlamında Tekrarlayan Çatışmalar

Kaynak: Brecher, **The World of...**, 129-137'den faydalanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Tablo 1'de egemenlik sınırları ve kimliğin öne çıktığı tekrarlayan çatışmalar listelenmiştir. Brecher'in belirttiği üzere tekrarlayan çatışmalarda pek çok farklı açıdan kimlik unsuru öne çıkmaktadır. Kimliğe

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

dayanan tekrarlayan çatışmaların etnik, ulusal, dini yahut ırksal temelleri olabilir.²⁵⁰

Türk Dış Politikası Kriz İncelemeleri grubunun gerçekleştirdiği çalışmaya göre 1923-2016 yılları arasında Türkiye 36 dış politika krizinin tarafı olmuştur.²⁵¹ Bu krizlerin 26'sı komşu ülkelerle/ya da mandater statülerinden dolayı fiili olarak sınır komşusu durumunda bulunan İngiltere ve Fransa ile yaşanmıştır.²⁵² En çok krizin yaşandığı ülke ise Yunanistan'dır. Çatışmanın tarihsel kökeni açısından benzerliklerine rağmen doğrudan Ermenistan ile yaşanan kriz sayısı Yunanistan örneğinden daha azdır. 9 kriz doğrudan doğruya Yunanistan ile yaşanırken; bu sayıya Kıbrıs krizleri ve Suriye ile yaşanan Öcalan krizi eklendiğinde sayı 14'e çıkmaktadır. Bağımsız devlet olarak Ermenistan ile 1991 Nahcivan Krizi dışında başka bir kriz yaşanmamıştır. Bunun dışında 1945 Sovyet Talepleri krizi de bir bakıma Ermenistan ile ilişkilidir. Tam da bu nedenle, Türk dış politikasında pek çok kriz tekrarlayan çatışma içerisinde ortaya çıktığı için bu krizlerin ayrı ayrı değil bir bütün olarak ele alınması gerekmektedir.

²⁵⁰ Brecher, “**The World of...**”, 132.

²⁵¹ Ayrıntılar için bkz., www.tdpkrizleri.org

²⁵² Fuat Aksu, **Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi**, (İstanbul: Dış Politika ve Kriz İncelemeleri Yayınları, 2017): 67.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

Ülke Adı	Kriz Sayısı	Krizler	Niyet (Çıkarlar)	Kimlik	Çatışmanın Durumu
Yunanistan (GKRY)	14	1955 6-7 Eylül Krizi 1964 Kıbrıs Krizi I 1967 Kıbrıs Krizi II 1974 Kıbrıs Krizi 1974-1976 Ege Krizi I 1974-1980 NOTAM-FIR Krizi 1981 Limni Krizi 1989-1990 Batı Trakya Krizi 1994-1995 Ege Krizi III 1997 S-300 Füzeleri Krizi 1987 Ege Krizi II 1996 Kardak Krizi 1998 Suriye-Öcalan Krizi 2003 Doğu Akdeniz MEB	Karşıt	Karşıt	Tekrarlayan Çatışma
Bulgaristan	2	1935 Bulgaristan 1989 Bulgaristan Göçü	-	-	-
Ermenistan	1	1991 Nahcivan Krizi	Karşıt	Karşıt	Tekrarlayan Çatışma
Rusya	1	1945 Sovyet Talepleri	-	-	-
Suriye	5	1936 Hatay (Fransa) 1957 Suriye 1998 Suriye-Öcalan Krizi 2011 Suriye Krizi 2015 Süleyman Şah Türbesi Krizi	Algısal Düzeyde Karşıtlık Parametreleri	Algısal Düzeyde Karşıtlık Parametreleri	Tekrarlama Potansiyeli?
Irak	2	1958 Irak Krizi 1991 Iraklı Sığınmacılar Krizi	-	-	-
İran	1	1929 Küçük Ağrı	-	-	-

Tablo 2. Egemenlik Sınırları ve Kimlik Bağlamında Türk Dış Politikasında Tekrarlayan Çatışmalar Kaynak: Türk Dış Politikası Kriz İncelemeleri, www.tdpkrizleri.org

Türkiye, merkeze alındığında ülkenin yaşadığı tekrarlayan çatışmaların merkezinde 1683 Viyana Kuşatması sonrasında Osmanlı

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

devletinin zamanla hakimiyet alanlarından geri çekilmesi ya da yine aynı dönemde yaşanan tarihsel hadiseler olduğu görülmektedir. İlber Ortaylı'nın da belirttiği üzere ulusçuluğun özü Balkanlar'da Osmanlı hakimiyetinin başlangıcından itibaren mevcuttur. Aslında II. Viyana Kuşatması sonrasında ortaya çıkan şey, Osmanlı gücünün yenilebilir ve dağılılabılır ya da geri çekilebilir olduğunun ortaya çıkmasıdır.²⁵³ Balkanlar özelinde Türk-Yunan çatışması bu bağlamda ele alınmalıdır. Osmanlı Devleti'nin çekildiği coğrafyada "öteki kimliği" Türkler olarak şekillenmiştir. Bu durum milliyetçilik ve ulusçuluk akımlarıyla oluşmuştur.²⁵⁴ Aynı zamanda 18. yüzyıl itibarıyla belirginleşen Türk-Rus çatışması, 19. yüzyılın sonuna kadar büyük arazi kayıplarına yol açmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Slavların yaşadığı bölgelerde ve Ortodoks kilisesine mensup halk arasında Rus nüfuzu yerleşmiştir.²⁵⁵ Ulusçuluk akımlarının Balkanlar'da etkili olduğu kadar, Doğu halklarında etkili olduğunu belirtmek mümkündür. Rusya'nın Ermenilere olan desteği de bu kapsamda ele alınmalıdır. Ancak Osmanlı'dan bağımsızlık kazanan her devlet ile Türkiye arasında tekrarlayan çatışma meydana gelmemiştir.²⁵⁶ Dolayısıyla tekrarlayan çatışmaların Türkiye ve hasım ülke arasında hem kimliğe hem de niyete ilişkin bir çatışmanın varlığı durumunda ortaya çıktığını, bir ölçüde mekân-iktidar ilişkisini içerisinde barındırdığını belirtmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Türkiye ve Yunanistan örneğinde hem kimlikler karşılıklı inşa edilmiş hem de Yunanistan daima Doğu'ya [Anadolu'ya] doğru genişlemiştir. Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinde de kimliklerin karşılığı

²⁵³ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016): 69.

²⁵⁴ Uluslar ulusçuluğu değil; ulusçuluk ulusları yaratmıştır. Ernest Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çeviren S. Çoşar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998): 26.

²⁵⁵ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011): VII.

²⁵⁶ Kabaca bir tasnif yapılacak olursa Osmanlı Devleti'nin çekildiği coğrafya olarak ifade edilebilecek alan bugün Güneydoğu Avrupa, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümüdür.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

söz konusudur. Aynı zamanda Ermenistan'ın Türkiye'nin ahdi hukuka bağlanmış egemenlik sınırlarına ilişkin iddiaları vardır.

Türkiye'nin egemenlik sınırları çevresinde tekrarlayan çatışmalar bir ölçüde, Lacoste'un *Büyük Oyunu Anlamak*²⁵⁷ isimli kitabında da belirttiği gibi, jeopolitiğin temel terimlerinden olan mekân-iktidar ilişkisi bağlamında da analiz etmek gerekmektedir. Her meşru iktidarın toprağa [mekâna] bağlı olarak şekillendiği/somutlaştığı göz önünde bulundurulduğunda bu noktadaki bir çatışmanın diğerlerinden daha uzun soluklu olacağı aşikardır. Türk-Yunan ve Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan tekrarlayan çatışmalar, bütün taraflar açısından “büyük grup kimliğini”²⁵⁸ harekete geçirmektedir. Dolayısıyla yaşanan tekrarlayan çatışmalar özelinde de sürekli yeniden dost/düşman ayrımı üretildiğini ve bu ayrımın tarihsel süreç içerisinde korunarak sürdürüldüğünü belirtmek gereklidir.

Tekrarlayan Çatışma Bağlamında Türk[iye]-Yunan[istan] İlişkileri

Michael Brecher, Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan tekrarlayan çatışmanın başlangıcını İstanbul'un fethine kadar götürse de²⁵⁹ aslında esas olan 19. yüzyılın başında Yunanistan'ın bağımsızlığını 1821 Mora İsyanı ile başlayan süreç sonrasında 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı'ya karşı kazanmasıdır. Bu süreçten sonra iki ülke arasında pek çok savaş yaşanmış hem Türk hem de Yunan kimlikleri birbirine karşıt olarak şekillenmiştir. İki ülkenin tarihi boyunca ortaya çıkan askeri ya da siyasi temele dayandığı düşünülen pek çok sorun tarihsel temellere ve bu temellerin arkasında “öteki” kurgusuna dayanıp bu kurgudan sürekli

²⁵⁷ Yves Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak: Jeopolitik Bugünün Uzun Tarihi**, (İstanbul: NTV Yayınları, 2007):10

²⁵⁸ Vamık Volkan'ın belirttiği üzere “büyük grup kimliği, birçoğu yaşamları boyunca asla yan yana gelemeyecek olan bireyleri aynı etnik, dini, ulusal ya da ideolojik gruba ait olmaya dayalı yoğun bir aynılık duygusu ile birbirlerine bağlı olmasını” ifade etmektedir. Vamık Volkan, **Körü Körüne İnanç: Kriz ve Terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderleri**, (İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2005): 14.

²⁵⁹ Brecher, **The World of...**, 125.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

biçimde beslenmiştir.²⁶⁰ Osmanlı İmparatorluğu’ndan doğan ulus devletler, bağımsızlıklarını gerileyen Osmanlı Devleti’ne karşı, kendi etnik gruplarından, hala imparatorluğun elindeki ve diğer ülkelerin elinde kalmış olan bireylerin kurtarılması için; kültürel ve homojen bir halk yaratmak için savaşımlardır.²⁶¹ Bu durum Yunanistan özelinde oldukça belirgindir. 19. yy’da ortaya çıkan bu süreç 1919-22 arasında Yunanlıların “*Küçük Asya Felaketi*”; Türklerin de “*Ulusal Kurtuluş Savaşı*” dediği işgal girişimi ile devam etmiştir. Ancak Savaş Sonrasında Osmanlı Devleti yerini Türkiye Cumhuriyeti’ne bırakmıştır. 1923 Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye-Yunanistan sınırı tanınmış, iki ülke arasındaki konular ahdi hukuk yaratılarak bir statüye bağlanmıştır.²⁶²

Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan savaşa rağmen 1928 yılından itibaren Atatürk-Venizelos döneminde iki ülke arasında barışçıl ilişkiler geliştirilmiştir. Bunun nedeni, Venizelos’un *Megali İdea*’nın asla gerçekleşmeyecek bir hayal olduğunu ifade etmesi ile Türkiye’ye yönelik irredantist politikalarından vazgeçtiğini ilan etmesidir.²⁶³ Temelde iki ülke arasında ilişkilerin çatışmadan barış ve uzlaşmaya dönüşmesini kolaylaştıran gelişme iki ülke arasındaki egemenlik sınırlarına ilişkin uyumsuzluğun bu dönem için çözülmüş olmasıdır. Ancak ilerleyen dönemlerde jeopolitik sınırların aleyhte genişletilmesinin yarattığı travmalar yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Jeopolitik açıdan bakıldığında Yunanistan kuruluşundan itibaren Osmanlı coğrafyasında Doğu’ya doğru topraklarını sürekli genişletmiştir.²⁶⁴

²⁶⁰ Hercules Milas, “National Perception of the ‘Other’ and the Persistence of Some Images”, **Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean**, Mustafa Aydın ve K. Ifandis, (London: Routledge, 2004):54.

²⁶¹ Vamik D. Volkan ve Norman Itzkowitz, **Türkler ve Yunanlılar: Çatışan Komşular**, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2002): 221.

²⁶² Lozan Barış Antlaşmasında Yunanistan ve İtalya’ya bırakılan adalar silahlandırılmama ve üzerlerinde tahkimat yapılmama koşuluyla devredilmiştir. Ayrıntılar için İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, Cilt I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983): 67-245.

²⁶³ Melek Fırat, “Yunanistan’la ilişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 1919-1980**, Ed. Baskın Oran, 13. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 344.

²⁶⁴ Faruk Sönmezoğlu and Gülden Ayman, “The Roots of Conflict and the Dynamics of Change in Turkish-Greek Relations”, **Greece and Turkey in the**

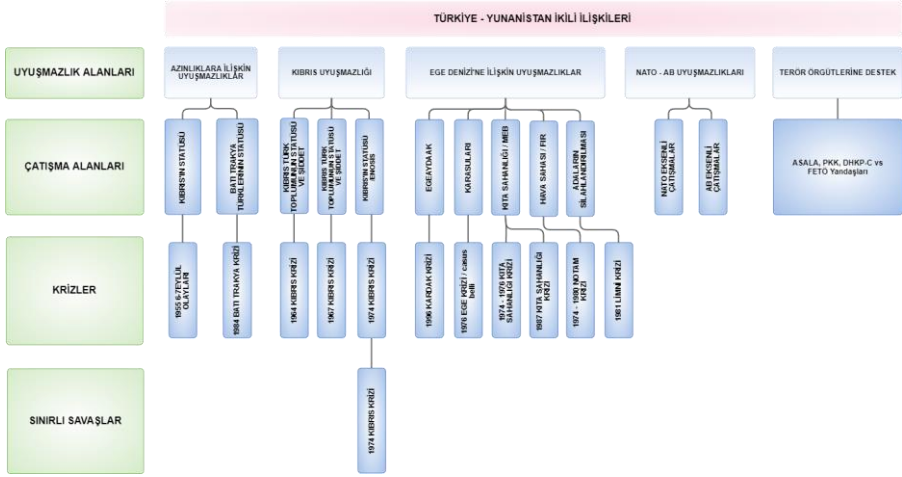
Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

Bunun ilk örneği Oniki Adalar'ın İtalya egemenliğinden çıkartılarak Yunanistan'a verilmesi olmuştur. 1947 yılında Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması (enosis) dileklerini içeren parlamento kararlarının ardından Yunanistan Kralı II. Paul'un Ada'nın Yunanistan'a bırakılması durumunda Kıbrıs'taki İngiliz askeri üstlerine bir şey olamayacağını açıklaması, 1946 yılından itibaren Kıbrıs Kilisesi'nin konuya ağırlığını koyma çabası tekrarlayan çatışmanın yeniden gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. 1950'li yıllardan itibaren ise "çatışma" Kıbrıs özelinde tetiklenmiştir. Her ne kadar Kıbrıs Cumhuriyeti 1959 Londra ve Zürih Antlaşmaları çerçevesinde Yunanistan, Türkiye ve İngiltere'nin garantörlüğünde ve 1960 Lefkoşa Antlaşmaları çerçevesinde iki toplumlu yapıda kurulmuş olsa da Ada'daki toplumlararası çatışma Türkiye ve Yunanistan arasındaki tekrarlayan çatışmayı yeniden üretme noktasında katalizör görevi görmüştür.²⁶⁵ 1963 yılından sonra başlayan toplumlararası çatışma sonrasında adanın Türk halkına karşı artan saldırılar, EOKA ve EOK-B gibi örgütler ve yaşanan çatışma sonrası Türkiye 1974 yılında Ada'ya asker göndermiş ve bu çatışma Türk-Yunan ilişkilerinde 1974 sonrası yaşanan tek sınırlı savaş örneği olmuştur. Sonraki süreçte ise çatışma alanları/sektörleri bu tarihten sonra Ege'ye de sıçramıştır. Ancak günümüzde Türkiye ve Yunanistan'ın Ege Denizi özelinde uyuşmazlık/çatışma yaşamasının bir başka nedeni de iki ülke arasındaki deniz sınırları üzerinde bir uzlaşımın olmamasıdır.

21st Century: Conflict or Cooperation, Eds. Christos Kollias and Gülay Günlük Şenesen, (New York: Nova Science Publishers, 2003): 38.

²⁶⁵ Faruk Sönmezoğlu, **Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler: Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar**, (İstanbul: Der Yayınları, 2000): 3-40.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

Lozan Barış Antlaşması ile ülkesel sınırlar saptanırken Ege Denizi'ndeki adalardan büyük bir kısmı antlaşmada isimlerine yer verilerek Yunanistan'a ve İtalya'ya devredilmiş; üç deniz mili içerisinde yer alan adalar ise antlaşmada aksi belirtilmediği takdirde Türkiye'nin egemenliğinde bırakılmıştır. Yunanistan ve İtalya'nın egemenliğine bırakılmış olan adalar için ise Türkiye'nin güvenlik kaygıları dikkate alınarak silahlandırılmama ve üzerinde askeri tahkim yapmama gibi şartlar konulmuştur. Ancak Lozan Barış Antlaşması'nın 6. Maddesi'nde iki ülke deniz sınırları zımnî olarak 3 mil olarak belirlenmiş olmasına rağmen; Yunanistan 1936 yılında karasularını 6 deniz miline genişletmiştir.²⁶⁶ Türkiye buna 1964 yılında kendi deniz sınırını 6 mile genişleterek karşılık vermiştir.²⁶⁷ 1976 yılına gelindiğinde Yunanistan'ın bu kez karasularının 12 mile çıkartacağını ilan etmesi karşısında Türkiye 6 milin ötesine

²⁶⁶ Faruk Sönmezoğlu'nun belirttiği üzere Yunanistan'ın karasularını 6 deniz miline çıkartmasına o yıllardaki siyasal atmosfer ile konunun öneminin anlaşılabilmesi nedeniyle karşı bir girişimde bulunulmamıştır. Sönmezoğlu, **Türkiye-Yunanistan İlişkileri ...**, 181.

²⁶⁷ Zira bilindiği üzere 1963 yılında Kıbrıs'ta Türk ve Rum tarafı arasında çatışmalar başlamış ve 1964'te bölgeye BM Barış Gücü askerleri yerleştirilmiştir. Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, **1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi**, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 125.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

geçilmesini “*casus belli*” olarak değerlendireceğini ifade etmiştir.²⁶⁸ Aslında Ege Denizi’nde Yunanistan ile Türkiye’nin bütün çatışma da karasuları sorununun üzerinde gerçekleşmiştir. Karasuları üzerinde yaşanan anlaşmazlık iki ülkenin deniz sınırını, hava sahasını ve münhasır ekonomik bölgelerinin belirsizliğine yol açmıştır. Üstelik Lozan Barış Antlaşması’nda isimleri sayılarak devredilen adaların dışında kalanlar ada, adacık ve kayalıklar 1996 Kardak Krizi ile gündeme gelen (EGEAYDAAK) uyuşmazlığını doğurmuştur.

Türkiye ile Yunanistan arasında varlığını sürdüren çok sayıda çatışma ve kriz (Batı Trakya Türk Azınlığı ve İstanbul Rum Ortodoks Azınlığının statülerine ilişkin çatışma, Kıbrıs’ın statüsüne ilişkin çatışma, Ege Denizi’ndeki egemenlik hak ve yetkilerini ilgilendiren çatışmalar) tarafları tatmin eden kalıcı bir çözüme ulaştırılamamıştır. Her iki ülkede de Lozan Antlaşması çerçevesinde azınlıklara sağlanmış hakların ihlal edilmesi ve azınlıkların zaman zaman ayrımcılığa tabi tutulması çeşitli krizler doğurmaktadır.²⁶⁹ Batı Trakya Türklerinin statüsü ve İstanbul’da Kıbrıs sorununa bağlı olarak ortaya çıkan 6-7 Eylül olayları bunun göstergesidir. Hem Yunanistan’da hem de Türkiye’de azınlıklara yönelik kısıtlayıcı uygulamalar fiili-hukuki-siyasi bir uyuşmazlık ortaya çıkartmıştır. Genellikle statü konusunda ortaya çıkan uyuşmazlıklar sırasında tarafların kendi uygulamalarında ısrar etmeleri, çatışmacı bir siyaseti doğurmuştur. Taraflar diğerinin azınlıklara ilişkin uygulamalarını iç ve dış politika gündeminde dillendirdiğinde taraflar arasındaki çatışma kendini yeniden üretmektedir. Kıbrıs ve Ege Denizi konusundaki sorunlar aslında birbirlerinden çok farklı siyasi ve hukuki bağlamlarda ortaya çıkmasına rağmen aralarında belirgin bir psikolojik bağlantı bulunmaktadır. Tekrarlayan çatışmanın doğasına uygun olarak bir tarafın müzakere sürecinde ödün vermesi, diğer çatışmalı alanlarda da pozisyonlarının zayıflayacağı düşüncesi her iki ülkede de hakimdir. Mustafa Aydın’ın da belirttiği gibi problemlerden birinde ödün verilmesi halinde diğerlerinde de

²⁶⁸ Fuat Aksu, “Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından Algı Değişimine Türkiye-Yunanistan İlişkileri”, [http://www.tdpkrizleri.org/images/pdfmakaleler/uyu%C5%9Fmazl%C4%B1k-kriz-alg%C4%B1.pdf,7,\[11. 10.2017\]](http://www.tdpkrizleri.org/images/pdfmakaleler/uyu%C5%9Fmazl%C4%B1k-kriz-alg%C4%B1.pdf,7,[11. 10.2017]).

²⁶⁹ Türkiye ile Yunanistan ilişkilerinde ahdi hukuk boyutu hakkında bkz.; Fuat Aksu, “Türk-Yunan Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk İhlali”, **Uluslararası Ege Adaları Sempozyumu**, İzmir (19-20 Ekim 2017).

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

pozisyonlarının zayıflamasından çekinen taraflar adeta hiçbir konuda ödün vermemeye çalışmaktadır.²⁷⁰ Özellikle ülkelerin egemenlik haklarını ve sınırlarını ilgilendiren karasuları, kıta sahanlığı, hava sahası, egemenliği antlaşmalarla devredilmemiş ada, adacık ve kayalıklar gibi konular her iki ülke karar alıcıları tarafından temel değerler, öncelikler arasında en üst düzeyde önemsenmektedir. Bu alandaki herhangi bir statü değişikliği diğer tarafın mutlak kaybı anlamına geleceği için fiili durum yaratma/oldu-bitti girişimleri gerilimi çok hızlı biçimde askeri düzeye taşınabilmektedir.

Tekrarlayan Çatışmalar Bakımından Türk[iye]-Ermeni[stan] İlişkileri

1878-79 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile Rusya bir yandan Balkanlarda hâkim konuma gelmiştir. Osmanlı Devleti ise hem toprak kaybına uğramış hem de ağır yükümlülükler altına girmiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın bir diğer önemli yanı ise Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Osmanlı topraklarında yenilikler yapılmasını gündeme getirmesidir. Osmanlı Devleti her ne kadar İngiltere'ye Kıbrıs'ı devretmek karşılığında Berlin Kongresi'ni toplamayı başarmışsa da Berlin Antlaşması da Doğu Anadolu'da Ermenilerin azınlık halinde yaşadıkları yerlerde ıstılahat* yapılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Rusya'nın Ermeni ıslahatının kabul edilmesinde oynadığı rol Ermeniler ve Ruslar arasında yakın ilişkiler kurulmasına yol açmıştır. Ermeni-Rus ilişkilerinin derinliği, İtilâf ve İttifak devletlerinin şekillenmesiyle büyük bir savaşın çıkacağı ihtimalinin artması ve Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesinin Doğu Anadolu bölgesinde çok daha büyük problemlere yol açabileceği düşüncesi Osmanlı'nın egemenlik sınırlarına doğrudan tehdit olarak algılanmıştır. Osmanlı Devleti'nde pek çok bölgede 1894-96 yılları arasında Ermeni isyanları²⁷¹ patlak vermiştir.²⁷²

²⁷⁰ Mustafa Aydın, "Türk-Yunan İlişkilerinde Şüpheli İyimserlik", **Türkiye-Yunanistan: Eski Sorunlar Yeni Arayışlar**, Der. Birgül Demirtaş Coşkun, (Ankara: ASAM Yayınları, 2002): 221.

* İstılahat, devletin yönetim ve hukuki yapısının yeniden düzenlenmesi -yenilik yapılması- anlamına gelmektedir.

²⁷¹ Mustafa Sarı'nın belirttiği üzere "Ermeni terörü" üç ana döneme ayrılmaktadır. Bu noktada 1882-1890 arası dönem isyanları terörün ilk dönemini, 1914-1922 arasındaki dönem -yani dünya savaşı öncesi ve sonrası- isyan ve suikastlar dönemi ve son olarak 1973-1986 arasında özellikle ASALA terörünün hâkim

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

Beş devleti temsilen Rusya ile Osmanlı devleti arasında 9 Şubat 1914'te Yeniköy Antlaşması ile Doğu Anadolu'da adeta bir Ermeni özerk bölgesi ilan edilmiş ve müfettişlik bölgesi olarak ilan edilen yerler üzerinden bağımsız bir Ermenistan'a giden yol açılmıştır.²⁷³ Fiili olarak Yeniköy Antlaşması uygulamaya geçmemiş olmasına rağmen Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün parçalanmasını teşvik etmesi nedeniyle büyük bir tehdit olarak algılanmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte müfettişler göreve başlayamamış ve Osmanlı Devleti 31 Aralık 1914'te ıstılahat programını askıya aldığını duyurmuştur.²⁷⁴ I. Dünya Savaşı döneminde cephe gerisinde Ermenilerin Ruslarla birlikte hareket ettiği iddiaları üzerine 9 Mayıs 1915'ten itibaren Ermenilerin savaş bölgesinin dışına çıkartılması, 30 Mayıs 1915'te Bakanlar Kurulu tarafından karara bağlanmıştır.²⁷⁵ Resmi adıyla "Sevk ve İskan Kanunu" olarak bilinen bu kanun çerçevesinde Ermeniler savaş bölgesinden uzağa gönderilmiştir. Bu sevk esnasında yaşanan olaylar günümüze kadar bir "soykırım" yaşanıp yaşanmadığı tartışmasını beraberinde getirmiştir.

Tehcir, aynı zamanda Ermeni kimliğinin kurucu ögesini oluşturmuştur. Ermeniler, kendi kimliklerini özellikle bu olay üzerinden var etmiştir. Anavatanlarından trajik biçimde ayrılmak zorunda kalmaları onları "mağdur bir diaspora" haline getirmiştir. Her ne kadar 1920 yılında imzalanan Gümrü Antlaşması ile Ermenistan ile Türkiye arasında toprak taleplerine -Doğu Anadolu'da büyük Ermenistan kurulması projesine- son verilmiş olsa da 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrasında derin tarihsel kökleri olan ve Ermeni kimliğine içkin ve aynı zamanda Türk kimliğinin²⁷⁶ de

olduğu zaman dilimi. Mustafa Sarı, **Sevk ve İskân Kanununun 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri**, (İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları,2014): 285.

²⁷² Ahmet Ergün ve Murat Yüzbaşıoğlu, **Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol**, (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2016): 18.

²⁷³ Kemal Çiçek, **Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi**, (Ankara: Astana Yayınları, 2016): 131.

²⁷⁴ Ergün ve Yüzbaşıoğlu, **Arşiv Belgelerine Göre...**, 19.

²⁷⁵ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü: 1915-1917**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005): 37-76.

²⁷⁶ Bu bağlamda Türklüğün de "farklı dönemlerde farklı öteki karşı inşa edildiğini belirtmek gerekmektedir. 1925 Öncesinde birincil "öteki" Ermeniler ve

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

kurucu ötekisi olan tekrarlayan çatışmayı doğurmuştur.* Ayrıca 1945 Sovyet Talepleri krizi, SSCB'nin Türkiye'den Çarlık Rusya'sının kaybettiği Kars ve Ardahan'ı istemesi²⁷⁷ Türk dış politikasında yaşanan en büyük krizlerden birine sebep olmuştur. Bu noktadaki toprak talepleri Kars'ın Ermenistan'a, Ardahan'ın Gürcistan'a verilmesi öngörülürken hem egemenlik sınırları özelinde hem de kimlik özelindeki travma tetiklenmiştir.²⁷⁸ 13 Ekim 1921 Kars antlaşması ile Türk Hükümeti Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'a Türkiye'nin Moskova antlaşması ile saptanan doğu sınırını kabul ettirmiş ve onaylatmıştır. Ayrıca Nahcivan bölgesine de özerklik verilmiştir.²⁷⁹

Ancak Türkiye açısından çok daha önemli olan 23 Ağustos 1990 tarihinde yayınlanan Bağımsızlık Bildirgesi'nde "*Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'daki 1915 soykırımının uluslararası olarak tanınmasının başarılması görevini desteklemeye devam etmektedir*"²⁸⁰ şeklindeki ifadenin varlığıdır. Türkiye diplomatik ilişki kurmak amacıyla 1992 yılında Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak

Rumlar"dır. Ayrıntılar için bkz. Ömer Turan ve Güven Gürkan Öztan, **Devlet Aklı ve 1915: Türkiye'de Ermeni Meselesi Anlatısının İnşası**, (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2018): 34.

* Bu durum silahlı karşıtlığın somut olarak yaşanmış olduğu coğrafyalarda farklılık gösterdiği söylenebilir; örneğin Batı'da savaşın ötekisi Yunan[istan] ve İngilizler iken Güneydoğu'da Fransız ve Ermeniler, Doğu'da ise Ermeniler ve Ruslar olarak somutlaşmıştır. Doğu'da Ruslarla erken barışın kurulması Rus ve Ermeni karşıtlığının bastırılmasına zemin hazırlasa da Batı'da "Yunan" ötekisine ilişkin durum bir süre daha devam etmiştir.

²⁷⁷ Kars ve Ardahan 1918 Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmasına rağmen ancak 1921 yılında Türkiye'ye iade edilmiştir. Erel Tellal, "SSCB ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 1919-1980**, Ed. Baskın Oran, 13. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 502.

²⁷⁸ Ömer Engin Lütem, "Ermeni Sorunu'nun Gelişmesi ve Bugünü", **Psiko-Politik Bir Yaklaşım ile Türk-Ermeni İlişkileri**, Der. Bahar Sanem Çevik-Ersaydı ve Abdülkadir Çevik, (Uşak: Aky Akademi Yayıncılık, 2011): 27.

²⁷⁹ Hüner Tuncer, **Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi 1920-2002**, Cilt 2, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017): 52.

²⁸⁰ "Ermeni Anayasasında Türkiye Karşısı Maddeler", **Hürriyet**, 5 Aralık 2000.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

taleplerinden tamamen vazgeçtiği maddesini de içeren ikili bir protokolü imzalaması beklenmiş ancak protokol hayata geçirilmemiştir.²⁸¹ Dolayısıyla Ermenistan'ın 1921 tarihli Kars ve Gümrü Antlaşmaları ile oluşturulan sınırları tanıdığını açıkça beyan etmekten kaçındığını belirtmek mümkündür. Bu noktada Ermeni kimliği özelinde 1915 olaylarının diaspora kimliğinin canlı tutulması ve muhafaza edilmesinde belirleyici etken olduğunu ifade etmek gereklidir.²⁸² Türkiye-Ermenistan arasında devletler arası ilişki kurulmasına da en çok Ermeni diasporası karşı çıkmıştır. Ermeniler, Türkiye'de toprak egemenliğinin en önemli “kurucu öteki”²⁸³sini oluştururken Ermenilerin mevcut topraklardan hak talep ettiğini Batılı ülkelerin de bu talebi desteklediğini düşüncesi iki ülke arasındaki çatışma haline süreklilik kazanmıştır.

Türkiye ile Ermenistan arasında Cumhuriyet döneminde yaşanan tek dış politika krizi olan Nahcivan Krizi ise iki ülke arasındaki ilişkilerin kendi dinamikleri nedeniyle değil; Ermenistan'ın Nahcivan'ın antlaşmalardan kaynaklanan ahdi hukukunu ihlal etmesinden doğmuştur.²⁸⁴

²⁸¹ Aybars Görgülü, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri Bir Kısır Döngü”, http://tesev.org.tr/wp-content/uploads/2015/11/Turkiye_Ermenistan_Iliskileri_Bir_Kisir_Dongu.pdf, 7, [18.03.2018].

²⁸² Ebru Çoban Öztürk, “Diaspora, Kimlik ve Uluslararası ilişkiler, **Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar, Yalanlar, Gerçekler**, ed. Hakan Boz, (İstanbul: Aygan Yayıncılık, 2015): 556.

²⁸³ Taha Baran, “Türkiye’de Güvenlik Söyleminin Kuruluşu: TBMM Tutanakları Üzerinden Bir İnceleme”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018): 315.

²⁸⁴ Nahcivan'ın ahdi hukukunu ilgilendiren temel metinler aşağıdaki gibidir:

2 Aralık 1920 tarihli Türkiye-Ermenistan Barış Antlaşması (Gümrü Antlaşması)

16 Mart 1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması (Moskova Antlaşması)

13 Ekim 1921 Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması (Kars Antlaşması). Antlaşma metinleri için bkz.; Sosyal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, 17, 27, 39. Ayrıca bkz.; Fuat Aksu ve Yunus Çolak, “Türkiye'nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahcivan Krizleri”, **Bilgi** (Yayın Sürecinde).

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

16 Mart 1921’de imzalanan Moskova Antlaşması’nın SSCB ve Türkiye’ye bir tür statü yaratan/dolaylı garantörlük yetkisi vermesinden ileri gelmektedir. Ahdi hukuktan doğan yetki-sorumluluk ile Azerbaycan’ın koruyuculuğunda özerk bir bölge olan Nahcivan’ın Ermeni milis güçler tarafından işgal edilmesi ve Türkiye sınırlarına yakın topçu ateşinde bulunması gibi gelişmeler Türkiye ile Ermenistan arasında bir dış politika krizi yaşanmasına neden olmuştur.²⁸⁵ 1988 yılından itibaren Karabağ’da yaşanan Azeri-Ermeni çatışması ve işgal süreci Türkiye tarafından öncelikle SSCB’nin iç işi olarak görülse de Moskova Antlaşması koruyuculuk hakkının üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakılmaması şartını koştuğundan Nahcivan topraklarının Ermenistan gibi üçüncü bir ülkeye bırakılması gibi bir olasılık karşısında Türkiye’ye söz hakkı vermektedir.²⁸⁶ Nahcivan Krizi, 1992-93 yılları arasında en yoğun dönemini yaşamış ve iki ülkenin sınırlarına asker konuşlandırması ile kuvvet kullanma tehdidinden yararlanarak zorlayıcı diplomasi uygulanmıştır. Türkiye’nin antlaşmalardan ve ahdi hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerini ileri sürmesiyle ve verdiği tepki nedeniyle Ermenistan, Nahcivan topraklarından çekilmek zorunda kalmış ve kriz çözülmüştür.

Türkiye açısından bir diğer sorun ise 1970’lerde ortaya çıkan ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) saldırılarıdır. ASALA, 1976-1986 yılları arasında 158 eylem gerçekleştirmiş ve daha çok Türkiye’nin yurtdışında görevli olan diplomatlarına karşı gerçekleştirdiği suikastlarla adını duyurmuştur. ASALA’nın amacı, 1915 Olaylarının ve “soykırım” olduğunu ve “Türk devleti” tarafından sistematik biçimde gerçekleştirildiğini itiraf ettirmenin yanı sıra, Türkiye’yi tazminata zorlamak ve Türkiye’nin işgal ettiğini iddia ettikleri Doğu Anadolu topraklarının Ermenilere iade edilmesi ve bu topraklar üzerinde müstakil bir Ermeni devleti kurmak ya da bu toprakları Sovyet Ermenistan’ına bağlı bir sosyalist cumhuriyet haline getirmektir. Dolayısıyla örgütün iddiasıyla Türkiye, Ermeni topraklarının 9/10’unu işgal

²⁸⁵ Laçin İdil Öztüğ, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Nahcivan Sorunu”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, (Vol.18, No.26, 2018): 416-19.

²⁸⁶ Mustafa Aydın, “Türkiye’nin Azerbaycan’la Tarihsel Bağları ve Nahcivan”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II, 1980-2001**, Ed. Baskın Oran, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 403.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

etmiştir ve bu nedenle Türkiye'nin dostları ASALA'nın düşmanlarıdır.²⁸⁷ Bu noktada terör örgütü ile Türkiye arasında sosyal bir çatışmanın devamından 1970'li yıllar boyunca gündeme hâkim olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu noktada terör örgütü ile Türkiye arasında yürütülen mücadele sürecinde Türkiye, ASALA terörü ile ülkesindeki Ermeni azınlığa ilişkin yaklaşımı arasında keskin bir çizgi çizerek çatışmacı bir dil ve söylem oluşturmaktan özenle kaçınmaya çalışmıştır. Ancak ASALA terörüne Ermeni diasporasının yaklaşımı ve desteği Türkiye'den farklı olmuştur.

Bir bütün olarak bakıldığında Türkiye'nin Ermenistan ile başlıca üç noktada görüş ve çıkarları çatışmaktadır. Bunlardan birincisi, Ermenistan'ın soykırım iddialarını desteklemesi ve hatta bu iddiaların 1990 tarihli bağımsızlık bildirgesinde yer alması. İkinci nokta, 1921 Kars Antlaşmasıyla tespit edilmesine rağmen Ermenistan ve diaspora kamuoyunun sınırları tanımayan tutumu ve bunun etkisi altında kalan Ermenistan hükümetlerinin de Türkiye'den resmi bir talepte bulunulmamasına karşın Kars Antlaşması'nın geçerli olduğunu açıkça teyit etmekten kaçınmalarıdır. Son olarak da ahdi hukuk açısından Azerbaycan'a bağlı Karabağ bölgesini ve "rayon" adı verilen yedi ilçesini işgal altında tutmalarıdır.²⁸⁸ Türkiye, Karabağ sorununda Azerbaycan'dan yana tavır almıştır. Ermenistan'la Türkiye arasında ahdi hukuk ilişkisi 1920-1990/1991 yılları arasında kesintiye uğradığı ve daha sonraki süreçte de diplomatik ilişki kurulması Ermenistan'ın Türkiye'nin egemenlik sınırlarını açıkça tanıdığını ilan etmekten kaçındığı için iki ülke arasındaki tarihsel düşmanlık hiçbir zaman yumuşamamıştır.

Çatışmanın Devam Etme[me]si Nasıl Mümkün Olur?

Düşman-rakip algıları, politikaları yöneten söylemin dili ve çatışmaya dair yürütülecek politikanın genel çerçevesi itibarıyla siyasa; çatışmaların tekrarlamasının temel paradigmalarıdır. Nicholas Onuf'un da

²⁸⁷ Sarı, **Sevk ve İskân Kanununun ...**, 285-291.

²⁸⁸ Ömer Engin Lütem, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Son Gelişmeler", **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler**, ed. Tolga Başak ve Mevlut Yüksel, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014): 84.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

belirttiği gibi ancak sosyal bir gerçeklik içerisinde var olabilen insanlar, yine bu sosyal gerçeklikler tarafından inşa edilmektedir.²⁸⁹ Emanuel Adler bilgiye dair bütün yapıların, toplumun üyeleri ve onların davranışları tarafından ortaya çıkartıldığını, oluşturulduğunu ve yeniden üretildiğini belirtmektedir. Bu durum, aynı zamanda aktörlerin gerçek algılarını da belirlemektedir.²⁹⁰ Dolayısıyla bu noktada toplumun üyeleri tarafından paylaşılan bilgi de “gerçek” olarak görülmektedir. Dost-düşman ayrımı tarihsel süreçte üretilirken, anlatılar ve sembollerle sürekli kılınır. Konstrüktivizm, aktörlerin bizzat kendilerini sosyal varlıklar olarak tanımlamış çevre ve çevre ile iletişimin de aktörlerin kimliklerini ve çıkarlarını belirlediğini kabul etmiştir. İnsanlar da sosyal dünya içerisinde toplumla birlikte yaşarken aynı zamanda kendi eylemleri ile bu dünyayı inşa etmektedir. Toplumsal bir süreç halinde ortaya çıkan inşa tek bir insan tarafından yapılamaz ancak insanlar ile ilişki içerisinde ortaya çıkar.²⁹¹ Bu noktada eleştirel konstrüktivizmin ulusal çıkarın inşa edilmesi ve anlamlı bir nesne olarak paylaşılan ortak değerler çerçevesinde anlaşılmasına yaptığı vurgu önemlidir. Ulusal çıkarların kavramsallaştırılması konusu aslında bir yorumlama ve bir cevap üretme konusudur. Bütün bu süreç ise dil-yani söylem- temelli olarak işlemektedir. Bu nedenle ulusal çıkarın aslında paylaşılan dil ile üretilen bir şey olduğunu belirtmek gereklidir.²⁹² Bu noktada insanların hareket etmesine neden olan anlamlar ise özneler-arası biçimde inşa edilmiştir. Devletler, kendi özneler-arası anlamlarını inşa ederken kendi kimliklerini belirledikleri gibi çıkarlarını da belirlerler.²⁹³

²⁸⁹ Nicholas Greenwood Onuf, **World of Our Making: Rules and the Rule in Social Theory**, (Columbia: University of South Carolina Press, 1989): 1.

²⁹⁰ Emanuel Adler, “Seizing the Middle Ground: Constructivism in the World Politics”, **European Journal of International Relations**, (Vol:3, No:3, 1997): 326-327.

²⁹¹ Nilüfer Karacasulu, “Uluslararası İlişkilerde İnşacılık Yaklaşımları”, **Post-Modern Uluslararası İlişkiler Teorileri: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar**, Der. Tayyar Arı, (Bursa: Dora Yayınevi, 2014): 114.

²⁹² Jutta Weldes, **Constructing National Interest: The United States and the Cuban Missile Crisis**, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999): 4.

²⁹³ Weldes, **Constructing National...**, 10.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

Genel deneyimlerin öznel-arası yorumlanması problemlerin çeşitli konularla çerçevesi, fikirlerin tanımlanması ve onlara ortak anlamlar yüklenerek harekete geçirmesi çerçevesinde üretilen çıkarlar ise aktörlerin söylem pratikleri ile dönüştürülmektedir. Bu durumda devletlerin çıkarları olarak ifade edilen şeyler de tanımlanan durumların ve onların karşı karşıya geldiği olayların temsil edilmesidir. Anlamlar bu temsiller içerisinde üretilir ve bu da birtakım söylemleri mümkün kılar.²⁹⁴ Cox'un belirttiği gibi yapılar sosyal olarak inşa edilirken nesnel dünyanın bir parçası haline gelmektedir. Dolayısıyla paylaşılan fikirler siyasi davranışı hem kısıtlayıcı hem de şekillendirici etkiye sahiptir.

Holsti'nin belirttiği üzere karar alımında algılar hem hayati bir yerde bulunmaktadır hem de karar alıcılar yalnızca nesnel gerçekliklere bağlı değil, kendi kafalarındaki imajlara göre hareket ettiği için algılama ve inançlar bilişsel süreçte bütüncü rol oynar. Üstelik bu durum yalnızca karar alıcının kendi ülkesine ilişkin kararları için geçerli değildir. Uluslararası arenada da ulusal imajlar uluslararası sistemin dinamiklerinde belirleyici hale gelmiştir. Algıların davranışlar açısından anlamlı biçimde organize edilmesi için tercihlerin sıralanması ve hedeflerin oluşturulması inanç sistemi ile bağlantılıdır. Böylece karar alımında, inanç sistemi ile hedeflerin oluşturulması arasında ne yapılması gerektiğini belirten bir ilişki biçimi mevcuttur. Dolaylı olarak inançlar; tarama, seçme, filtreleme, bağlantı kurma, yeniden düzenleme, organize etme, raporlama sürecinde rol oynar. Yani, algılanan şey daha önceki bilgilerle birleştirilerek görülen gerçeklik değiştirilebilir. Algılamalar, seçilen dünya imajına uymadığı için bilinçten uzaklaştırılır.²⁹⁵

Temsil pratiklerinin kendisi bir bakıma gücün kaynağıdır. Güç/iktidar ilişkisi bazı söylem ve aktörlerin önünü açarken diğerlerini marjinal hale getirmektedir. Güç ilişkileri politika yapımında önemli ve bu bağlamda temsil pratikleri de güç ilişkisine içkindir. Söylem bunları bir araya getirmektedir. Foucault, bilginin üretiminde gücün önemini

²⁹⁴ Jutta Weldes, "Bureaucratic Politics: A Critical Constructivist Assessment", **Mershon International Studies Review**, (Vol:42, No:2, 1998): 218.

²⁹⁵ Ole R. Holsti, "The Belief System and National Images: A Case Study", **Conflict Resolution**, (Vol:6, No:3): 244.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

vurgulamıştır.²⁹⁶ Söylem, kurumsal güce eklenmiş olduğu için ya da kurumsal güç niteliğinde olan gücü yeniden ürettiği için tekrarlayan çatışmalarda bu pratiklerin görülmesi olasıdır. Örneğin; statükoyu savunan söylemler genel anlamda daima daha baskın konumdadır. Özellikle devlet adamları statükocu söylemleri devletin sesi biçiminde inşa ederken aynı zamanda o söylemi meşru da kılmaktadır.²⁹⁷ Bu noktada yarışan söylemler ise bir azınlık tarafından gündeme getirilmeye çalışılırken etkisi kısıtlı olmaktadır. Tekrarlayan çatışma açısından Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinde 2009 yılında başlayan ve iki ülkenin yakınlaşmasını öngören “futbol diplomasisi” yapılan protokollerin Ermenistan Parlamentosu’ndan çıkartılamaması sonucunda sekteye uğramıştır. Türk[iye]-Yunan[istan] açısından ise İsmail Cem’in dışişleri bakanlığı dönemine damga vuran “sirtaki diplomasisinden” ise sonuç alınmamıştır. Bunun yerine hem Türk[iye]-Yunan[istan] hem de Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerinde baskın söylemler kendini her dönemde yeniden üretmektedir. Örneğin 2018 Mart ayında Yunanistan Cumhurbaşkanı Prokopis Pavlopulos *“Tarihsel olarak bize düşmesi gereken topraklara sahip olamayabiliriz”* ve *“Türkiye bizi mecbur bırakırsa atalarımızın yaptığını yaparız”*²⁹⁸ gibi ifadeler ile basında yer almıştır. Yine yakın tarihte *“Batı topraklarımızı Ağrı Dağı’yla birlikte geri alabilecek miyiz?”* sorusuna yanıt veren Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan, *“Bu sana ve senin nesline bağlı. Benim nesil üzerine düşen görevi başarıyla yerine getirdi. 90’lı yıllarda vatanımızın parçası Artsah’ı (Karabağ bölgesini) düşmanın elinden kurtardık. Her neslin bir görevi vardır ve bu görevi başarıyla yerine getirmesi gerek. Sen ve yaşutların gücünü sonuna kadar kullanırsa en başarılı ülkelerden biri haline geliriz. Ama şunu da söylemem gerek. Günümüz dünyasında ülkelerin gücü ve itibarı yüzölçümüyle ölçülmüyor. Ermenistan modern, güvenli ve başarılı ülke olursa itibarı da o denli yüksek olacaktır”*²⁹⁹ gibi ifadelerde

²⁹⁶ Bkz., Michael Foucault, **Özne ve İktidar**, Çev. Işık Ergüden ve Osman Akınbay, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005): 19.

²⁹⁷ Weldes, “Bureaucratic Politics...”, 221.

²⁹⁸ “Yunanistan Cumhurbaşkanı'ndan Küstah Tehdit”, **Vatan**, 8 Mart 2018.

²⁹⁹ Söz konusu haberin Türkiye’de basında yansıtılış tarzı da eleştiri konusudur. Bu konudaki tartışma için bkz., “Sarkisyan Ne Demişti?”, **Hürriyet**, 7 Ağustos 2011. Ayrıca bkz., Nerdun Hacıoğlu, “Karabağ’ı Biz Aldık Ağrı’yı Size Bıraktık”, **Hürriyet**, 26 Temmuz 2011.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

bulunmuştur. Ancak bu sürecin ve algı-söylem siyasa arasındaki ilişkinin çatışmanın bütün taraflarında aynı şekilde olduğunu da belirtmek önemli olacaktır.

Başbakan Erdoğan tarafından 2011’de ifade bulan “*ne Yahudiliğimiz, ne Ermeniliğimiz ne affedersiniz Rumluğumuz hiçbir şeyimiz kalmadı. Düşünebiliyor musunuz?*” söylemi ya da yine Erdoğan’ın 2014’teki “*Benim için bir ara neler dediler. Benim için Gürcü diyen oldu, affedersin çok daha çirkin şeylerle Ermeni diyen oldu. Dedemden de babamdan da hepsinden öğrendiğim şey ben Türküm olay bu kadar basit*”³⁰⁰ şeklindeki söylemi bu algıların yalnızca toplumlar tarafından değil karar alıcıların algılarında da kendine yer bulduğunu göstermek açısından önemlidir.

Devletlerin karar alma mekanizmalarını yönlendiren siyasa; yapısı ve doğası itibarıyla –dil, söylem ve kimlik gibi yapılandığından– çatışmanın taraflarının başvurduğu yol haritasıdır. Haliyle tüm değişkenler sabit kaldığı sürece siyasa da değişmeyecek ve çatışmanın tekrar eden hali sürecektir. Dolayısıyla tekrarlayan çatışmaların kendini yeniden üretmesi noktasında algı-söylem ve siyasa arasındaki özneler-arası ilişki çok önemli bir rol üstlenir. Wendt, devletlerin birinin davranışını düşmanca eylem olarak algılamak diğerinin aynı davranışı gerçekleştirmesinde bir tehdit algılamasını devletlerin kendi aralarında dost/düşman/rakip gibi farklı algılamaların varlığına bağlamıştır.³⁰¹ Konstrüktivist yaklaşımda devletlerin çıkarları kimliklerine bağlıdır. Bu nedenle yeni bir kimlik inşa edilmediği sürece tekrarlayan bir çatışmanın çözülmesi de mümkün olmamaktadır.

Sonuç Yerine

Türk[iye]-Yunan[istan] ve Türk[iye]-Ermeni[stan] ilişkilerindeki çatışmanın tekrarlayan çatışmalar ekseninde analiz edilmesi, bu ilişkilerin dinamiklerini ve gelişim sürecini göstermek açısından önemli olacaktır. Çünkü tekrarlayan çatışma içerisinde yaşanan krizlerde temel problem yalnızca o zaman dilimine özgü olan olayla ilişkili değildir. Geçmişten

³⁰⁰ Bkz., Mehmet Y. Yılmaz, “Tarihe Bu İfadeyle Geçecek”, **Hürriyet**, 7 Ağustos 2014.

³⁰¹ Alexander Went, **Social Theory of International Politics**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999): 247.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

günümüze, birbirlerine karşıt olarak inşa edilmiş kimliklerin hesaplaşmasıdır. Derin tarihsel köklere sahip olan çatışmanın varlığı, olayların çok çabuk tırmanmasını sağladığı gibi taraflar arasında bir ölüm-kalım meselesi haline geldiği için “vazgeçilmez” görülmektedir. Bu noktada, bir tarafın kazandığının düşünülmesi kabul edilemez bulunur. Tam da bu nedenle, çoğu zaman bir müzakere süreci geliştirerek tarafların sorunlarını çözüme kavuşturması mümkün olmamaktadır. Tekrarlayan çatışmalarda taraflar, neyi müzakere edecekleri, neyi etmeyecekleri konusunda dahi anlaşmaya yaklaşmazlar. Bu tür bir çatışmanın en yoğun biçimde “egemenlik sınırları” ve “kimlik” konularında ortaya çıkması da bir açıdan normaldir. Tekrarlayan çatışma kimliğe içkin olduğu için ancak bir kimlik dönüşümünün sağlanması ile çatışmanın sona ermesi mümkün olabilir.

Eleştirel konstrüktivizm çerçevesinde yapılan analiz, taraflar arasında algı-söylem-siyasa çerçevesinde çatışmanın nasıl inşa edildiğini gösterdiği gibi geniş tarihsel dönemde nasıl devam etmesinin nasıl mümkün olduğunu da göstermektedir. Bu bağlamda, ortak bizi tanımlamanın ön koşulu olarak oluşturulan “düşman” olarak öteki -çatışma süreçlerinin aynı zamanda bir kimlik inşası süreci olduğunu varsaydığımız bağlamda- derin tarihsel kökenleri olan bir düşmanlık algısı ve miti yaratmıştır. Bu algı; dil ve söylem tarafından belirlenirken, tarihsel olmayı da ihmal etmemektedir. Dolayısıyla giderek toplumsal, siyasal kültürün bir parçası olarak korunarak kendini tekrar ve tekrar yeniden üretilir. Bu noktada hâkim olan söylem ise çoğunlukla var olan durumu korumaya yönelik olup büyük ölçüde geleneksel siyasaya uygun olarak gerçekleştirilirken; alternatif bir kurguya dayanan söylemler ise marjinalleştirilmektedir. Egemenlik sınırları açısından devletlerin bulunduğu coğrafyaların “değişmez” olması, düşmanlık ilişkisinin de değişmezliğine sebep olmakta, düşmanlığı besleyen algının topolojik düzeyde sabit kalması gibi; özneler arası tanıma diyalektiğinin temelinde var olduğu öngörülen efendi-köle söylemi gibi, aynı anda ötekini hem var etmeye hem de yok etmeye çalışan bir çözümlenemez/tekrarlayan devletler-arası ilişki kurulmasına ve bu ilişkinin de çatışma üzerinden canlı tutulmasına neden olmaktadır. Öte yandan düşmanlık ilişkisinde, objektif gerçekliğin hiçbir rolünün olmadığı söylenemez. Sadece, bugün düşmanlığa konu olan çatışma halinde algılamaların objektif gerçekliğin önüne geçtiği belirlenebilir. Ancak ve ancak algı-söylem ve siyasa arasındaki özneler-

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

arası ilişki biçimi ortaya çıkartıldığında bir alternatifin geliştirilmesi, problemlere bir başka açıdan yaklaşılması mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Adler, Emanuel. “Seizing the Middle Ground: Constructivism in the World Politics”. **European Journal of International Relations**. 3.3 (1997):
- Aksu, Fuat ve Yunus Çolak. “Türkiye’nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri”. **Bilig** (Yayın Sürecinde).
- Aksu, Fuat. “Protracted Conflicts And Foreign Policy Crises in Turkish Foreign Policy”, **New Concepts and New Conflicts in Global Security Issues**. Eds. R. Kutay Karaca And Fatma Zeynep Özkurt, 65-98, İstanbul: İstanbul Gelişim University Press, 2017.
- Aksu, Fuat. “Türk-Yunan Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk İhlali”. **Uluslararası Ege Adaları Sempozyumu**, İzmir (19-20 Ekim 2017).
- Aksu, Fuat. “Uyuşmazlık-Kriz Sarmalından Algı Değişimine Türkiye-Yunanistan İlişkileri”. <http://www.tdpkrizleri.org/images/pdfmakaleler/uyu%c5%9fmazl%c4%b1k-kriz-alg%c4%b1.pdf>, [11.10.2017].
- Aksu, Fuat. **Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi**. İstanbul: Dış Politika ve Kriz İncelemeleri Yayınları, 2017.
- Aydın, Mustafa. “Türk-Yunan İlişkilerinde Şüpheli İyimserlik”, **Türkiye-Yunanistan: Eski Sorunlar Yeni Arayışlar**. Der. Birgül Demirtaş Coşkun, 212-238, Ankara: Asam Yayınları, 2002.
- Aydın, Mustafa. “Türkiye’nin Azerbaycan’la Tarihsel Bağları ve Nahçıvan”. **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II, 1980-2001**, Ed. Baskın Oran, 403, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Aydın, Suavi Ve Yüksel Taşkın, **1960’dan Günümüze Türkiye Tarihi**. 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Azar, Edward E. **The Management of Protracted Social Conflict: Theory & Cases**. Dartmouth, Aldershot, 1990.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

- Bar-Tal, Daniel. "Socio Psychological Foundations of Intractable Conflicts". **American Behavioral Scientist**. 50.11, (2007): 1430-1453.
- Baran, Taha. "Türkiye'de Güvenlik Söyleminin Kuruluşu: TBMM Tutanakları Üzerinden Bir İnceleme". Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Brecher, Michael. **International Political Earthquakes**. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.
- Brecher, Michael. **The World of Protracted Conflicts**. Maryland: Lexington Books, 2016.
- Çiçek, Kemal. **Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi**. Ankara: Astana Yayınları, 2016.
- Çiçek, Kemal. **Ermenilerin Zorunlu Göçü: 1915-1917**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005.
- Çoban Öztürk, Ebru. "Diaspora, Kimlik ve Uluslararası İlişkiler", **Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar, Yalanlar, Gerçekler**. Ed. Hakan Boz, 546-577, İstanbul: Aygan Yayıncılık, 2015.
- Das, Runa. "Critical Social Constructivism: "Culturing" Identity, (In)Security, And The State in International Relations Theory". **Indian Journal of Political Science**. 70.4, (2009): 961-982.
- Donnan, Haslings ve Thomas M. Wilson. **Sınırlar: Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları**. Çev: Zeki Yaş. Ankara: Ütopya Yayınları, 2003.
- Ergün, Ahmet ve Murat Yüzbaşıoğlu. **Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol**. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2016.
- Fırat, Melek. "Yunanistan'la İlişkiler". **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 1919-1980**. Ed. Baskın Oran, 325-356, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Foucault, Michael. **Özne ve İktidar**. Çev. Işık Ergüden ve Osman Akınbay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Görgülü, Aybars. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri Bir Kısır Döngü", [Http://Tesev.Org.Tr/Wp-](http://Tesev.Org.Tr/Wp-)

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

Content/Uploads/2015/11/Turkiye Ermenistan İlişkileri Bir Kisir Dongu.Pdf. [18.03.2018].

- Gurr, Ted. **Why Men Rebel**. Princeton: Princeton University Press, 1970.
- Heraclides, Alexis. **Yunanistan ve "Doğudan Gelen Tehlike" Türkiye, Türk-Yunan İlişkilerinde Çıkmazlar ve Çözüm Yolları**. Çev. Mihalis Vasilyadis ve Herkül Millas. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Holsti, Ole R. "The Belief System and National Images: A Case Study". **Conflict Resolution**. 6. 3(1962): 244-252.
- Kabağaçaç, Sina. **Latince-Türkçe Sözlük**. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995.
- Karacasulu, Nilüfer. "Uluslararası İlişkilerde İnşacılık Yaklaşımları". **Post-Modern Uluslararası İlişkiler Teorileri: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar**. Der. Tayyar Arı, 109-125, Bursa: Dora Yayınevi, 2014.
- Kurat, Akdes Nimet. **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Lacoste, Yves. **Büyük Oyunu Anlamak: Jeopolitik Bugünün Uzun Tarihi**. İstanbul: NTV Yayınları, 2007.
- Lütem, Ömer Engin. "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Son Gelişmeler". **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler**. Ed. Tolga Başak ve Mevlut Yüksel, 83-87, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Lütem, Ömer Engin. "Ermeni Sorunu'nun Gelişmesi ve Bugünü". **Psiko-Politik Bir Yaklaşım ile Türk-Ermeni İlişkileri**. Der. Bahar Sanem Çevik-Ersaydı ve Abdülkadir Çevik, 26-41, Uşak: Aky Akademi Yayıncılık, 2011.
- Milas, Hercules. "National Perception of the 'Other' and the Persistence of Some Images", **Turkish-Greek Relations:The Security Dilemma in the Aegean**. Mustafa Aydın ve K. Ifandis, 53-66, London: Routledge, 2004.
- Onuf, Nicholas Greenwood. **World of Our Making: Rules and the Rule in Social Theory**. Columbia: University Of South Carolina Press, 1989.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

- Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**. 43. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Gellner, Ernest. **Milliyetçiliğe Bakmak**. Çev. S. Çoşar. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Öztiğ, Laçın İdil. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Nahçıvan Sorunu”. **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**.18. 26, (2018): 413-430.
- Paasi, Anssi. “Territory”. **A Companion to Political Geography**. Eds. Agnew John, Mitchell Katharyne, Toal Gerard, 109-122, Oxford: Blackwell, 2003.
- Sarı Ertem, Helin. “Kimlik ve Güvenlik İlişisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: ‘Kimliğin Güvenliği’ ve ‘Güvenliğin Kimliği’”. **Güvenlik Stratejileri**. 8.16 (2012): 177-237.
- Sarı, Mustafa. **Sevk ve İskân Kanununun 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri**. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2014.
- Saunders, Harold H. “We Need A Larger Theory of Negotiation: The Importance of Pre-Negotiating Phases”. **Negotiation Journal**. 1. 3. (1985): 249-262.
- Soysal, İsmail. **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Sönmezoğlu, Faruk and Gülден Ayman. “The Roots of Conflict And the Dynamics of Change in Turkish-Greek Relations”. **Greece and Turkey in the 21st Century: Conflict or Cooperation**, Eds. Christos Kollias And Gülay Günlük Şenesen, 37-48, New York: Nova Science Publishers, 2003.
- Sönmezoğlu, Faruk. **Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler: Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar**. İstanbul: Der Yayınları, 2000.
- Tellal, Eren. “SSCB ile İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 1919-1980**. Ed. Baskın Oran. 13. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Tuncer, Hüner. **Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi 1920-2002 Cilt 2**. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017.

Uluslararası X.Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi

- Turan, Ömer ve Güven Gürkan Öztan, **Devlet Aklı ve 1915: Türkiye’de Ermeni Meselesi Anlatısının İnşası**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2018.
- Volkan, Vamık. **Körü Körüne İnanç: Kriz ve Terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderleri**, Çev. Özgür Karaçam. İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2005.
- Volkan, Vamık D. ve Norman Itzkowitz. **Türkler ve Yunanlılar: Çatışan Komşular**. Çev. Banu Büyükkal. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2002.
- Weldes, Jutta. “Bureaucratic Politics: A Critical Constructivist Assessment”. **Mershon International Studies Review**. 42.2 (1998): 216-225.
- Weldes, Jutta. **Constructing National Interest: The United States and the Cuban Missile Crisis**. Minneapolis: University of Minnesota Press,1999.
- Went, Alexander. **Social Theory of International Politics**. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Yılmaz, Mehmet Y. “Tarihe Bu İfadeyle Geçecek”. **Hürriyet**. 7 Ağustos 2014.
- Young Chul, Cho. “Conventional and Constructivist Approaches to National Security: An Analytical Survey”. **The Korean Journal of International Relations**. 49.3. (2009): 75-102.
- Zoubır, Yahia H. “Protracted Conflict and Failure to Achive Prenegotiation in Western Sahara Conflict”. **Humbolt Journal of Social Relations**. 20.2. (1994): 1-44.
- “Ermeni Anayasasında Türkiye Karşıtı Maddeler”. **Hürriyet**. 5 Aralık 2000.
- “Sarkisyan Ne Demişti?”. **Hürriyet**. 7 Ağustos 2011.
- “Yunanistan Cumhurbaşkanı'ndan küstah tehdit”. **Vatan**. 8 Mart 2018.
- www.tdpkrizleri.org